

वास्तु दिशा व ब्रह्मस्थान

बबनराव पाटील

वास्तुपुरुषमंडलातील अष्ट दिशांच्या तत्त्वप्राधान्याचा प्रकर्ष 'रत्नाध्यायाद्वारे' करतात. जसे, नैऋत्येस पृथ्वीतत्त्वाचा प्रकर्ष गुरुच्या पुष्कराजाने, आग्नेयेचा तेजप्रकर्ष मंगळाच्या पोवळ्याने. पूर्वेचा ऊर्जाप्रकर्ष मंगळाचे पोवळे तसेच शुक्राच्या स्फटिकाने, उत्तरेचा शैत्य व जलतत्त्वाचा प्रकर्ष चंद्राच्या मोतीद्वारे, वायव्येचा वायूच्या चंचलतेस संयमित करण्याकरिता शनीचे नीलम व राहूचे गोमेद, दक्षिणेस संकोच प्रकट होण्याकरिता शनीचे नीलम रत्न इत्यादी अशा प्रकारे अष्ट दिशांना अष्टग्रहांचा सौरसंबंध लावून ब्रह्मस्थानात आकाश व प्रकाशतत्त्वाचे माणिक्य वसुंधरेच्या उदरात सूर्यतेजाचे बीज म्हणून पुरतात. मध्यभागी सूर्याच्या माणिक्य रत्नाची स्थापना करून सौरमालेशी वास्तूचे नाते जोडले आहे व 'यद् पिण्डे तद् ब्रह्माण्डे' या न्यायाचे अनुसरण केले आहे.

अशा प्रकारे निसर्गाच्या अपार ऊर्जेची मैत्रीचे नाते जोडल्याने ऊर्जेच्या संजीवक संस्कारांमुळे वास्तूस अक्षयत्व प्राप्त होते.

प्राचीन काळी मानव गुहेमध्ये, जंगलांमध्ये छोट्या छोट्या टोळ्या एकत्र करून राहत असे; म्हणूनच त्यांना 'जंगली' म्हणत. कालांतराने तो झाडांची पाने, फांद्या, झावळ्यांच्या घरात राहू लागला. पुढे गवताच्या, शेणा-मातीच्या घरात वास्तव्य करू लागला. दगड-विटांच्या घराचा विचार नंतर त्याच्या मनात आला. जसजसा त्याच्या संस्कृतीचा विकास होऊ लागला तसतसा तो अधिकाधिक चांगल्या घरांमध्ये राहू लागला. म्हणूनच मानवी संस्कृतीच्या विकासाच्या टप्प्यातील महत्त्वाचा पैलू म्हणून वास्तुशास्त्राची गणना करावी लागेल.

वास्तुशास्त्र म्हणजे केवळ भवन निर्माणाचे शास्त्र नाही तर 'वसुधैव कुटुम्बकम्'प्रमाणेच संपूर्ण पृथ्वीच जणू काही एक घरकुल आहे अशा भूमिकेतून शास्त्राची निर्मिती झाली आहे. पृथ्वीवरील विविध ठिकाणची मानववस्ती, मानवांचे विशिष्ट व्यापारउद्दीम, धनधान्य-खनिज संपत्तीची साठवणूक, संरक्षणदले, महामार्ग, हवाईदले, राजधानी तसेच इतर महत्त्वाची ठिकाणे याकरिता योग्य स्थान ठरवणे, विविध राज्ये, प्रांत, भूप्रदेशातील जलसाठे, समुद्रकिनारे, नद्या, डोंगरदऱ्या, जमिनीचा उतार यांचा अभ्यास करून विविध कॉलनी, नगररचना, प्रांतरचना करणे एवढी शास्त्राची व्याप्ती आहे. म्हणजेच घर सुखी, धनधान्य पुत्रादिकांनी समृद्ध करण्याबरोबरच राष्ट्रदेखील स्वयंपूर्ण आणि विकसित करण्याकरिता वास्तुशास्त्राचे महत्त्व आहे म्हणूनच एखादा प्लॉट, नगरीचा आकार, दिशांनुसार त्यांचे पंचमहाभूतात्मक प्राधान्य लक्षात घ्यावे लागते.

विश्वात सारेच पंचमहाभौतिक आहे. 'पंचमहाभूतात्मकमिदं सर्वम्।' प्लॉटचे, घराचे चारही कोपरे पंचमहाभूतांनी व्यापलेले आहेत. परंतु प्रत्येक कोपऱ्यात एका विशिष्ट तत्त्वाचे प्राधान्य आढळते. जसे ईशान्य कोपरा जलतत्त्वप्रधान, आग्नेय कोपरा अग्नि तत्त्वप्रधान, नैऋत्य कोपरा पृथ्वीतत्त्वप्रधान, वायव्य कोपरा वायुतत्त्वप्रधान आहे. आता राहिले आकाशतत्त्व. या तत्त्वाकरिता प्लॉटचा मध्यभाग निवडला गेला आहे. यालाच घराचे ब्रह्मस्थान, हृदयस्थान संबोधतात. शास्त्रातील विविध नियम जाणण्याआधी अनेक शब्दसंकल्पना जाणून घेणे आवश्यक आहे. वास्तू शब्दाचा मूळ अर्थ भवन निर्माण करण्याकरिता लागणारी भूमी असा आहे. अनेकदा बांधलेल्या घरास अथवा इमारतीस वास्तू असे संबोधितात. आजही अनेक वास्तुशास्त्रज्ञदेखील या गैरसमजुतीला बळी पडलेले आढळतात. घर बांधावयाच्या भूखंडाचे विशिष्ट पद्धतीने अनेक छोट्या छोट्या भूखंडप्रदेशामध्ये विभाजन केलेले आढळते. भूखंडाच्या अशा पद्धतीने केलेल्या विभाजनाच्या विविध समान भागांना 'पद' असे संबोधितात. वास्तुखंडाचे विशिष्ट कारणांकरिता ८१ पादांचे एकाशितपद वास्तुपुरुषमंडल, ६४ पादांचे चतुःषष्टीपद वास्तुपुरुषमंडल, १०० पादांचे शतपद वास्तुपुरुषमंडलामध्ये विभाजन करतात.

वास्तुपुरुष ईशस्थानी (ईशान्येस) भगवान शिवाच्या चरणकमळांवर आपले मस्तक ठेवून वास्तुखंडात विराजमान आहे. वास्तुपुरुषाच्या आकृतीने युक्त अशा वास्तुखंडास 'वास्तुपुरुषमंडल' असे म्हणतात. एकाशितपद वास्तुपुरुषमंडलामध्ये वास्तुपुरुषाचे शिर ईशान्य कोपऱ्यात तर चतुःषष्टीपद वास्तुपुरुषमंडलात वास्तुपुरुषाचे शिर पूर्व दिशेला असते.

वास्तुपुरुषमंडलामध्ये निर्धारित (८१, १००, ६४) पदविभाजन करणाऱ्या उभ्या व आडव्या समांतर रेषांना शिरा असे संबोधितात; तर वास्तुमंडलातील भूखंडचौकोनाच्या दोन्ही कर्णरेषांना 'कोणसूत्र' असे म्हणतात. कोणसूत्रास समांतर जाणाऱ्या ज्या रेषा आकृतीत दाखवल्याप्रमाणे, अदितीपासून सुग्रीवापर्यंत व जयंतपासून भृंगराजपर्यंत जातात त्यांना 'वंशरेषा' (रज्जू) असे संबोधतात. त्याचप्रमाणे दुसऱ्या कोणसूत्रास समांतर रेषा जी शोषपासून वितथपर्यंत आणि मुख्यपासून भृशपर्यंत जाते तीसही वंशरेषाच म्हणतात.

वास्तुपुरुषमंडलातील शिरा, कोणसूत्र, कोणसूत्रास समांतर वंशरेषा समजल्यावर आता वास्तूचे संवेदनशील भाग ध्यानात

घेऊ. या संवेदनशील भागांना 'मर्मस्थान' असे म्हणतात.

वास्तुपुरुषमंडलात शिर, मुख, हृदय, नाभी दक्षिण व वामस्तन या स्थानी जेथे शिरा व वंशरेषा एकमेकांना छेद देतात त्या छेदबिंदूंना 'षण्महन्ति मर्मस्थाने' या नावाने ओळखतात.

महामर्मस्थाने - वंशरेषा एकमेकांना ज्या ठिकाणी पदांच्या मध्यभागी छेदतात त्या नऊ छेदबिंदूंना 'महामर्मस्थाने' असे म्हणतात.

वास्तुपुरुषमंडलातील शिरा ज्या ठिकाणी एकमेकांना छेद देतात, त्या संपात बिंदूंना 'उपमर्मस्थान' असे म्हणतात (षण्महन्ति व महामर्मस्थाने वगळून) भवनातील पिलर्स, मंडपातील स्तंभ यांनी ही मर्मस्थाने विद्ध होणार नाही ते याची काळजी घ्यावी अन्यथा घरमालकाला मोठी हानी पत्करावी लागते.

एकशितीपद वास्तुपुरुषमंडलात गृहस्थांची घरे, राजप्रासाद, विश्रामगृहे बांधावीत. शतपद वास्तुपुरुषमंडलामध्ये प्रासाद, देवादिकांची मंदिरे आणि विवाहमंडप उभारावेत. चतुःषष्ठीपद वास्तुमंडलात ग्रामरचना, नगररचना, राजशिविरांची योजना करावी असा नियम आहे.

भवनामध्ये मध्यभागी असलेल्या जागेस 'ब्रह्मस्थान' असे म्हणतात. एकाशितीपद वास्तुपुरुषमंडलामध्ये मधले ९ भाग, चतुःषष्ठीपद वास्तुपुरुषमंडलामध्ये मध्यभागी असलेले ४ विभाग, शतपदवास्तुपुरुष मंडलामध्ये मध्यभागातील १६ विभाग हे ब्रह्मस्थान म्हणून गणले जातात. ब्रह्मस्थानाची जागा मोकळी ठेवणे (open to sky) अपेक्षित असते. या जागेवर कोणत्याही प्रकारची बांधकामे करू नये. घराचा हा सर्वाधिक पवित्र, मंगलमय प्रभाग आहे. आपणा सर्वांनी पाहिले असेल की जुन्याकाळची घरे, वाडे यांच्या मध्यस्थानातील जागा नेहमी मोकळी ठेवत. अशी घरे सुखी व आनंदी आढळून येत. राजस्थानच्या काही प्रांतात ब्रह्मस्थानाला 'चौक' असे संबोधतात. घराच्या ब्रह्मस्थानाला हृदयस्थान किंवा अजस्थान असे म्हणतात. वास्तूतील महाभूतांचे प्राधान्य निश्चित करतवेळी ऊर्जेच्या उगम दिशांचा अर्थात पूर्व व उत्तर दिशांचा विचार करू.

पूर्व दिशा :- सूर्योदयाची दिशा, प्राणाचे प्रसार करणारी प्राची दिशा ही प्राणिक ऊर्जेची दिशा आहे तर उत्तरेकडून जीवनदायी जैविक ऊर्जा दक्षिण दिशेकडे प्रवाहित होते. प्राणिक ऊर्जेची पूर्व आणि जैविक ऊर्जेची उत्तर व या दोन दिशांच्या मीलनाची ईशान्य दिशा अर्थात अत्याधिक ऊर्जेची दिशा. ही दिशा मोकळी व उतारावर राहिल्यास ऊर्जेचा अत्याधिक लाभ घेणे शक्य होते. किंबहुना येथे जलतत्त्वाची मात्रा निर्धारित केल्यास ऊर्जेचे शोषण, प्रसरण व प्रवाहण सहज शक्य होते. वास्तुपुरुषमंडलामध्ये वास्तुनाभीपासून पाच चौकोन जलतत्त्वास दिले आहेत तर आग्नेय, नैर्ऋत्य, वायव्येस वास्तुनाभीपासून अनुक्रमे अग्नी, पृथ्वी व वायुतत्त्वास चार चौकोनच दिले आहेत. इतके या दिशेस असाधारण महत्त्व आहे.

याविरुद्ध नैर्ऋत्येकडे पृथ्वीतत्त्वाची जडत्वाची मात्रा वापरल्याने शुभ ऊर्जांचे प्रवाह पृथ्वीच्या जडत्वामुळे रोखले जाऊन अधिकाधिक ऊर्जालाभ होतो.

वर्षाचा अधिक काळ सूर्य हा पूर्व-आग्नेय दिशेकडून उगवतो. त्यामुळे पूर्व व दक्षिणेच्या मीलनाची दिशा अग्नि तत्त्वप्रधान असणारी आग्नेय दिशा होय.

वायव्येस वायूच्या प्रदक्षिणाकार गतीमुळे उत्तर वायव्येकडून ऊर्जेचे आधिक्य ईशान्य दिशेकडे अत्याधिक होत जाते. म्हणजेच शुभ ऊर्जेचा आरंभ वायुतत्त्वप्रधान वायव्येत होतो व उत्तर-ईशान्येस ही ऊर्जा अधिकाधिक शुभ होत जाते. ब्रह्मस्थान हे आकाशतत्त्वाचे आहे. हे पूर्णतत्त्व आहे. ज्ञानेश्वरांनी योग्य पद्धतीने पंचमहाभूतात्मक वर्णन करताना म्हटले आहे,

पृथ्वीते आप विरवी । आपाते तेज हरवी । तेजाते पवनु जिरवी । हृदयामाजी ।।

पृथ्वी, जल, तेज, वायू यांचे तत्त्वप्राधान्य असणाऱ्या अनुक्रमे नैर्ऋत्य ईशान्य आग्नेय व वायव्य दिशा प्रभागातून प्रदक्षिणामार्गाने मंडलाकार संवहन करणारी ऊर्जा ब्रह्मस्थानात पूर्णत्वास जाते व शुभ घटनांची बीजे पेरली जातात. आकाशतत्त्व हे या घटनांचीच सिद्ध होते. हे निर्मितीक्षम सृजनत्त्वाचे अधिष्ठान आहे. वास्तूचे ब्रह्मस्थान - नाभीस्थान - हृदयस्थान - अजस्थान जे मोकळे open to sky ठेवल्याने ऊर्जेचे प्रदक्षिणामार्गाने मंडलाकार संवहन होते. म्हणूनच वास्तुपुरुषमंडल म्हणजे निसर्गाच्या चक्राकार ऊर्जाप्रवाहित बिंबाचे एक छोटेसे अवतरण होय.

दिशांचे प्रवाह उगम बाजूंना प्रस्फुरित करून अस्त दिशा बंधित केल्याने संपूर्ण भवनाच्या ऊर्जा समीकरणाचा तोल सांभाळला जातो. ब्रह्मस्थानातील आकाशतत्त्व नैसर्गिक ऊर्जाप्रवाहात वास करते. जेथे जेथे ऊर्जाप्रवाहास बाधा येते तेथे तेथे ऊर्जाप्रवाह सहज, अडथळ्यांशिवाय, घर्षणाशिवाय मंडलाकार नर्तन करतात. तेथे तेथे शुभ घटनांचा अनुभव येतो. या विपरीत जेथे जेथे ऊर्जेचे भयानक रूप जीवनास पोळून काढते, उद्ध्वस्त करून टाकते.

आकाशतत्त्वाचे म्हणून ब्रह्मस्थानात मंदिर बांधतात. भवनामध्ये मात्र देवालयाची दिशा ईशान्य आहे. कळसाच्या योगे आकाशतत्त्व तर मूर्तीच्या माध्यमातून पृथ्वीतत्त्व साकार होते. या दोन तत्त्वांचा श्रेष्ठ आविष्कार व संगम मंदिरात होतो. प्रणवाचा, चैतन्याचा परमस्पर्श प्राप्त होतो.

वास्तुपुरुषमंडलातील अष्ट दिशांच्या तत्त्वप्रधान्याचा प्रकर्ष 'रत्नाध्यायाद्वारे' करतात. जसे, नैऋत्येस पृथ्वीतत्त्वाचा प्रकर्ष गुरुच्या पुष्कराजाने, आग्नेयेचा तेजप्रकर्ष मंगळाच्या पोवळ्याने, पूर्वेचा ऊर्जाप्रकर्ष मंगळाचे पोवळे तसेच शुक्राच्या स्फटिकाने, उत्तरेच्या शैत्य व जलतत्त्वाचा प्रकर्ष चंद्राच्या मोतीद्वारे, वायव्येच्या वायूच्या चंचलतेस संयमित करण्याकरिता शनीचे नीलम व राहूचे गोमेद, दक्षिणेस संकोच प्रकट होण्याकरिता शनीचे नीलमरत्न इत्यादी अशा प्रकारे अष्ट दिशांना अष्टग्रहांचा सौरसंबंध लावून ब्रह्मस्थानात आकाश व प्रकाशतत्त्वाचे माणिक्य वसुंधरेच्या उदरात सूर्यतेजाचे बीज म्हणून पुरतात. मध्यभागी सूर्याच्या माणिक्य रत्नाची स्थापना करून सौरमालेशी वास्तूचे नाते जोडले आहे व 'यद् पिण्डे तद् ब्रह्माण्डे' या न्यायाचे अनुसरण केले आहे.

अशा प्रकारे निसर्गाच्या अपार ऊर्जेशी मैत्रीचे नाते जोडल्याने ऊर्जेच्या संजीवक संस्कारांमुळे वास्तूस अक्षयत्व प्राप्त होते.

बबनराव पाटील

१, वैष्णव निवास, आकुर्ली क्रॉस रोड नं. २,

कांदिवली (पूर्व), मुंबई - ४००१०१

फोन : ९८२९३९८५५२ / ०२२-२८८५२१०८

९८६७१५८३८० / ९९६७३८५०५९